

Капалбаев О.Э.

**КӨРКӨМ-КОЛДОНМО ӨНӨРҮНДӨГҮ ОЮУЛАРДЫН
ЭЭЛЕГЕН ОРДУ ЖАНА РОЛУ**

Капалбаев О.Э.

**МЕСТО И РОЛЬ ОРНАМЕНТОВ В ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОМ
ИСКУССТВЕ**

О.Е. Kapalbaev

ROLE AND PLACE OF DECORATIVE-APPLIED ORNAMENTS IN ART

УДК: 746

Макалада көркөм кол өнөрчүлүктөгү негизги орунду ээлеген оюулардын келип чыгышы, түрү, маани-маңызы, тараган аймактары, жалпылыктары жана айырмачылыктары тууралуу каралды. Көчмөн элдер, алардын ичинен кыргыз эли колунан жаралган буюмдардын дээрлик бардыгына оймо-чиймелерди жөн гана кооздук үчүн эмес, маанисине жана эреже-тартибине жараша түшүрүшкөн. Ошондуктан жасалган буюмдардын түрлөрүнө, дүйнө таанымдарына жараша оюулардын саны өсүп, коомдун, доордун алмашышына, өзгөрүшүнө карата жаңыланып турган.

Негизги сөздөр: кыргыз эли, көчмөндөр, оюу, көркөм, окшоштуктар, жалпылыктар.

В статье рассмотрены вопросы о происхождении, видах, значениях, ареалы распространения, общности и особенности орнаментов, занимающих особое место в декоративно-прикладном искусстве. Кочевые народы, в том числе и кыргызы почти во всех предметах ручного производства использовали орнаменты не только для эстетической красоты, а большое внимание уделялось их значениям и правилам узоров, нанесения. Поэтому в зависимости от вида изделия, мировоззрение на количество орнаментов росло, а также они обновлялись вместе со сменой и изменением эпох.

Ключевые слова: кыргызский народ, кочевники, орнамент, художественный, сходства, общность.

In the article researched the questions of origination, types, meanings, areas, spread, community and features of ornaments, occupying a special place in arts and crafts. Nomad people, the same time and Kyrgyz people almost in all things of handmade used ornaments not just for esthetic beauty, more attention shared to their meanings and rules of embroidery, deposition. That is why in depend on types of products, the number of ornaments grew, and the same time there were updated with the change of epochs.

Key words: kyrgyz people, nomad, ornament, art, similarity, community.

Орустун белгилүү окумуштуусу, чыгыш таануучу, академик В.В. Бартольд: «Кыргыздар Орто Азиядагы эн байыркы элдердин катарына кирет. Азыркы мезгилдеги жашап элдердин ичинен тарыхта кыргыздардай ысымы эрте аталган бир дагы эл жок болушу керек [8, 6-б.]» - десе, белгилүү кыргыз окумуштуусу Макелек Өмүрбай: «Кытай тарыхый жазма булактарынын маалыматтарына караганда, биринчи түрк тилдүү гунн империясынын пайда болушу менен катар эле кыргыздар иш жүзүндө өздөрүнүн биринчи мамлекетин түзүшкөн. Демек, кыргыздар жалпы

түрк мамлекеттүүлүгүнүн эң негизги башатында турган десек болот» [20, 118-б.], - деп белгилеп кеткендей кыргыз элинин калыптанышынын тарыхы өзүнүн кучагына жүздөгөн жылдарды камтыган. Ошондой болсо дагы бүгүнкү шартта деле бул маселеге чекит коюлбай, илимий талаштуу-таргыштуу темалардан болуп келе жатат. Жогорудагы В.В.Бартольд кыска жана далилдүү айтып кеткен оюн тарыхчылардын дээрлик бардыгы жокко чыгарбайт жана ага шилтеме берип келишет.

Кыргыздардын азыркы турган жерине Тенир-Тоого Енисейден көчүп келгендиги же жергиликтүү эл (автохтондуу) деген суроонун тегерегинде беделдүү окумуштуулар В.В. Бартольд, Г.Ф. Миллер, Н.А. Аристов, Н.Я. Бичурин, Г.Э. Грумм-Гржимайло, К.Риттер, Ч.Ч. Валиханов, А.Н. Бернштам, К.И.Петров, В.П.Мокрынин, В.М.Плоских, О.Караев, Ю.Худяков, Э.Ж. Маанаев, Т.К. Чороев, А.А.Мокеев, Ч.Т. Нусуповдор өздөрүнүн жыйынтыктарын жана сунуштарын айтышкан [19, 11-13-бб.]. Албетте, талаш-таргыштуу маселе жакшы жыйынтыктарга алып келет. Бирок ошол эле учурда көптөгөн багыттуу иштерден алагды кылып келе жаткандыгын белгилегибиз келет.

Кыргыздардын этникалык тарыхынын татаалдыгы алардын маданиятынынын калыптанышына жана өнүгүшүнө кедергисин тийгизбей койгон эмес. Алсак, казак, өзбек, тажик, түркмөн, уйгур, тува, бурят, алтай, монгол, орус, украин элдеринен сырткары кытай, перс, грек элдеринин [23, 9-10-бб.] материалдык, руханий маданиятында жана көркөм жасалга өнөрлөрүндө этномаданий жакындыктар бар экендигин белгилөөгө болот. Тагыраак айтканда, тыгыз тарыхый-маданий байланышта жашаган элдер кыргыз элинин чарбасына, маданиятына, турмуш-тиричилигине, кесибине жана кол өнөрчүлүгүнө таасирлерин тийгизген. Бирок кыргыз элинин өзүнүн этникалык тарыхына байланыштуу өзгөчөлүктөрү, айырмачылыктары, ал тургай аймактык, уруулук, локалдык айырмачылыктары дагы бар экендигин белгилеп коюуга болот.

Кыргыз элинин кол өнөрчүлүгү алардын жашоо шартына, географиялык жайгашуусуна, чарбасына жараша өнүгүп, айрым нерселеринде жаңылануулар болуп турса, ал эми негизги чарбасы, колдонулган буюм-тайымдар, аларды жасоо ыкмалары эч бир өзгөрүүсүз түрдө бүгүнкү мезгилге чейин сакталып келди. Негизгиси, кыргыздардын мал чарбасы менен

байланышкан көчмөнчүлүк, жарым көчмөнчүлүк жашоо мүнөзү дыйканчылыкты кошумча кесип катары кызмат кылып, көбүнчө керектөөчү деңгээлде гана пайдаланышкан [23, 8-б.] же болбосо дыйканчылык киреше табуунун булагына айланган эмес.

Албетте, дыйканчылыктан тышкары кошумча кесип катары кол өнөрчүлүктү, аңчылык-мергенчиликти, мүнүшкөрлүктү, саяпкерликти кошо алып келишсе, булардын ичинен көп пайда алып келгени аңдын терилерине (кымбат баалуу терилер) байланыштуу кесиптер негизги орунду ээлеп келишкен. Анткени кымбат баалуу аңдын терилерин соодагерлердин саткан буюмдарына айырбаштап, күнүмдүк турмуш-тиричилик муктаждыктарын камсыз кылышкан.

Кол өнөрчүлүктүн өнүгүшүнө, алардын өзгөрүшүнө, эски оймо-чийме, сүрөттөрдүн колдонбой калышына же жаңылыктардын киришине кыргыз элинин дүйнө таанымы, диний түшүнүктөрү чоң таасир бергендигин дагы белгилеп кетишибиз керек. Адамдардын, жан-жаныбарлардын тулку боюн оймо-чиймелерге салуу ислам дини менен байланыштуубу же исламга чейин эле ал салт сакталып келгенби? Бул суроонун жообун издөө дагы бүгүнкү замандын талаптарынын бири болуп эсептелет. Себеби кыргыз эли мусулмандыкты кабыл алышканы менен аны толук билишкен эмес. Билгендери деле өтө аз болгон. Ал эми аймактык өзгөчөлүктөргө кайрылсак түндүк кыргыздары ислам дининен өтө эле алыс болгондугу маалым. Демек, кыргыз эли ислам дининин негизги канондорун окуп-билбей туруп, өзүнүн табигый аңсезимине, ички туюмуна таянып, жаныбарлардын тулку боюн атайылап оймо-чиймелерге ислам динине чейин эле салышкан эмес. Башкача айтканда, денесинин негизги эсептелген бир бөлүгүн: тырмак, жаак, куйрук, мүйүз, тиш, тумшук, кулак жана башкаларды кошуп кыял композициясын, окуянын кыскача баянын туюндурган зооморфтуу оюуларды колдонгон буюмдарына түшүрүшкөн.

Кыргыз элинин үй өндүрүшүнүн жана кол өнөрчүлүктүн өнүгүшү бир гана алардын чарбасына жана турмуш-тиричилигине байланыштуу болбостон элдин руханий талаптарына, жаратылыштын жана башка нерселердин чексиз сулуулуктарына арналган [23, 9-б.]. Колго жасалган буюмдар алгач муктаждык буюм катары гана комсоо, көркөмсүз жасалып келсе, убакыттын өтүшү менен алардын көркөмдүүлүгүнө, аземдүүлүгүнө көп көңүл бурула баштаган. Алсак, ат жабдыктарга, идиш-аяктарга, кийим-кечектерге үй буюмдарына оюу, түс, андан сырткары алтын-күмүш өңдүү баалуу темирлер, кымбат баалуу таштар менен көркөмдөй башташкан. Ошондой болсо да күнүмдүк турмушка ылайыкталып жасалган жөнөкөй буюмдар басымдуулук кылгандыгын белгилеп кетишибиз керек. Себеби аземдүү, көркөмдүү жасалган буюмдар дасыккан чебер, уста адамдардын колунан жаралган. Бирок алар кол өнөрчүлүктүн артынан түшпөгөндүктөн, өндүрүлгөн буюмдарын дайыма сатуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болбогондуктан, же кол өнөрчүлүк кошумча кесип катары болгону менен ал дайыма эле киреше алып келе берген эмес. Уста жасаган буюм-

дун эквиваленти мал болгон. Негизги каражаты кайрадан эле малга айланып, аларды багуу, кам көрүү, көчүү, жаздоо-кыштоо өңдүү тиричилик көйгөйү көп продукцияны чыгарууга мүмкүндүк бербептир.

Кыргыздардын көркөм кол өнөрчүлүгүнө кызыгуу иштери XIX кылымдын аягынан баштап өз алдынча изилдөөлөргө алына баштаган. Албетте, бул кызыгуулар улуу державалардын жаңы жерлерди өздөштүрүү саясатынын негизинде жөнөтүлгөн окумуштуу, аскер кызматкерлери тарабынан аткарылган.

Венгер окумуштуусу, чыгыш таануучу Дьёрдь Алмаши өзү менен кошо келген Граца университетинин зоология окутуучусу Рудольф Штуммер фон Траунфельс экөө 1900-жылы Или дарыясынын, Ысык-Көл өрөөнүнүн чыгыш аймактарын, мурун изилдене элек Тянь-Шань тоо кыркаларын, канаттууларын жана жаныбарларын изилдөө менен бирге «Манас» эпосунунан үзүндү, ошондой эле кыргыз элинин оймо-чиймелерин 1907-жылы жарыкка чыгарган [31]. Ал кыргыздардын зооморфтуу оюулары өсүмдүк оюулардан турган байыркы ирандыктарда, ал эми эшилме жана ийри сызыктарда гректерде жана кытайлыктарда мотивдер бар экендигин белгилеген [23, 10-б.]. Бирок негизги көңүлүн «кочкор мүйүз» оюусуна бурган [18, 6-б.].

Белгилей кете турган нерсе: «Казак-кыргыздар сыяктуу цивилизациянын бирдей эле баскычында алардын кошунасы кара-кыргыздар турушат. Тили, салты, кийим-кечеги, боз үйү, негизги кесиби, жашоо шарттары боюнча кара-кыргыздар казак-кыргыздардан азыраак гана айырмаланып турат» [25, 348-б.], - деп, орус окумуштуусу, түрколог В.В. Радлов белгилесе, А.Н. Бернштам: «... ошол мезгилдеги авторлорго таандык болгон өзгөчөлүк кыргыздарга жана казактарга таандык болгон буюмдардын түрлөрүн дайыма эле так белгилей беришкен эмес», - деп көрсөтүшкөндөй көптөгөн изилдөөчү-окумуштуулар чындыгында эле эки элди ажыратып биле алган эмес. Ошол эле учурда табигый суроо жаралышы мүмкүн, «эмне, экспедицияны жүргүзүп жаткан окумуштуулар маалымат алып жаткан респонденттерден улутун сураган эмеспи?». Биздин оюбуз боюнча, албетте, сурашкан. Алар кыргыз экендигин айтышкан. Ошондуктан дээрлик бардык эмгектерде кыргыз катары көрсөтүлгөн. Бул көйгөй саясий маселеге айланган соң гана, чек аралар, мамлекеттик макамдар өзгөргөндөн кийин эки элдин ортосунда бүтпөгөн, талаштартуу темага айланып калды.

Д.Д. Семенов өзүнүн эмгегинде: «Кыргыз-кайсактар, туурасы – «казактар» XV кылымда, ал эми биздин летописерде XVI кылымдан эрте эмес мезгилде гана пайда болушту. Орто Азия элдеринин арасында «казак» деген ат журту жок качкындар маанисин туюндурган» [27, 124-б.], - деп белгилеп кеткендей XV кылымга чейин кыргыз, казак бир эле эл катары белгилүү болушкан. Буга көптөгөн этнографиялык мисалдар күбө боло алат.

Көркөм оюулар, Орто Азиялык элдердин искусствосу боюнча мыкты адис жана сүрөтчү С.М. Дудин

1901-1925-жылдары кыргыздардын жана казактардын оюу-чиймелерине арналган макалаларын жарыкка чыгарып, ал, биринчи макаласында 1901-жылы Кашгарга Пишпек, Токмок, Арпа өрөөнү аркылуу өтүп, кайра келе жатканда Эркештам, Алай өрөөндөрүндө болгон экспедициясында кыргыздардын жыгач буюмдарына (сандык, кебеже, идиш-аяктар, боз үйдүн каалгасы ж.б.) түшүрүлгөн оюулар тууралуу макаласын жазган [11, 10-16-бб.].

Кыргыз оймосу тууралуу кызыктуу жана кыскача ойду орус окумуштуусу, түрколог В.В. Радлов кыргыз урууларынын эн тамгаларын карап, оюуларга карата «тамга» теориясын [18, 6-б.; 25, 354-б.] сунуштаган. 1930-жылдары кыргыз архитектурасын, шаар чалдыбарларын, күмбөздөрүн жана мунараларды изилдеген Азиз Ниалло да анын «тамга» теориясын колдоп: «... Акырындык менен уруктар, урууларга, уруулар, уруулук бирикмеге айланышкан. Аларды бириктирген жаңы тамга, өзүнө бир нече элементти чогулткан жаңы оюулар пайда болгон» [24, 49-б.], - деген баалуу оюн айткан. Албетте, «бул илимий негизде талданган эмес» деген окумуштуулардын сын пикирлеринин негизинде «тамга» теориясы токтоп калган.

Кыргыз искусствосун изилдөөнү жаңы деңгээлге көтөрүлүшүнө 1928-29-жылы Ташкенттен чыгарылган М.С.Андреевдин, андан кийин М.Ф.Гаврилов отуздан ашык кыргыз оюу-чиймелеринин аталыштары, алардын үлгүлөрү менен кошо чыгарылган чакан макаласы түрткү болгон. Анын изилдөөлөрүндө кыргыз оюу-чиймелеринин негизги элементтери: биринчисинде – 29; экинчисинде – 34 элементтен турган. Негизги элементтер кыргыздар отурукташкан ар кайсы аймактарга: түштүктө – Памир жана Алай; түндүктө – Суусамыр өрөөнүнө мүнөздүү болгон. Андреев-Гавриловдун улуу муундарга гана белгилүү болгон оюулардын маанисинин түшүндүрмөлөрү тууралуу ачылыштары жогорудагыдай элементтердин бар экендигин тастыктап бере алды, - деп А.Н.Бернштам акыйкат белгилеп өтөт [16, 6-б.; 18, 7-б.]. Чындыгында эле оюулардын маани-маңызын, түшүндүрмөсүн, чечмеленишин жазып калтырышпаганда оюулар жөн гана көркөм-кооздук, оймо-чийменин деңгээлине түшүп калмак.

В.Чепелев 1939-жылы Москвада өтүп жаткан Кыргыз ССРинин искусствосунун көргөзмөсүнө карата жазылган «Киргизское народное изобразительное творчество» деп аталган макаласында кыргыз элинин искусствосун тарыхый негизде карап, ага мүнөздөмө берүүгө аракет жасаган. Андан сырткары казактардын искусствосу тууралуу жазган эмгектеринде да эки элдин оймо-чиймелериндеги окшоштуктарды белгилеген. Эң негизгиси биринчилерден болуп кыргыз оймосунун ролун жана маанисин аныктап, оюуну «баяндалган оймо-чиймелер» деп атап кеткен [18, 10-б.; 28, 33-44-бб.].

Кыргыз оймо-чийме кол өнөрчүлүгүн изилдөө Улуу Ата Мекендик согуштан кийин терең жана ар тараптуу изилденип, жарыялана баштаган.

1948-жылы сүрөтчү, оюу чогултуучу М.В. Рындин «Киргизский национальный узор» деп аталган китебине белгилүү советтик окумуштуу А.Н. Бернштам тарабынан баш сөз жазылып, ал жерде түстүү сүрөттөр, оюулардын чечмелениши, оюу элементтери, түрдүү композициялар талдоого алынган. Аталган иште кыргыз элинин оймо-чиймесинин түрдүү мотивдери жана үлгүлөрү менен 70 таблицаны түзгөн.

М.С. Рындин кесиби сүрөтчү болгондон кийин адистин көз карашы менен буюмдардын түрлөрүнө жараша: ала кийиздерге, шырдакка, булгаары, зер, жыгач, чий, килем буюмдарына кандай оюулар түшүрүлгөндүгүн өз алдынча бөлүп бергенге аракет жасаган. Албетте, М.С. Рындин айрым оймо мотивдердин аталышы жана оюуларды «баяндоо» теориясын сунушташы «илимий жактан далилденген эмес» деген болбогон шылтоолор менен советтик басмаларда көптөгөн сындарга туш келген [23, 10-б.]. Чындыгында эле, белгилеп кете турган нерсе, М.С. Рындин ар бир буюмга түшүрүлгөн кыял оюусунун же композициянын тарыхы жана баяны боло тургандыгын, ошондой эле оюуну буюмга түшүргөн уз-усталардын дүйнөтаанымы, таберик-мурастары оюулар аркылуу калтырылгандыгын биринчилерден болуп түшүнгөн. Оюулар жөн гана көркөмдүк үчүн эмес, ички ишенимдери, байыркы түшүнүктөрү экендигин сезе билген.

Белгилүү окумуштуу жана археолог А.Н. Бернштам М.С. Рындин «Киргизский национальный узор» китебинин баш сөзүндө: «... Оймо канчалык жогорку чеберчилик менен аткарылса, аны ошончолук кенен баяндоого болот. Сүрөттүн татаалдаштырылбаган кыска сөздөрүндө баяндоонун эпикалык мазмуну камтылган. Саймачылар манасчылардай эле оймонун эпикалык тексттерин жаратышат. Ошондуктан алар анын элементтеринин санын астрономиялык сандарга жеткире алышты. Өзүнүн семантикалык көлөмү боюнча кыргыз оймосунун 3500 үлгүсү 500 миңден ашык сапты түзгөн «Манас» эпосунан кем калышпайт. ... Кыргыз оймосу кыска жана нуска болгондугуна карабастан реалдуу чындыкты айкын көрсөткөн көркөм элестерди берет. Ошондуктан кыргыз баяндоо оймосу өзүнчө бөтөнчөлүккө ээ болгон, реалисттик искусствонун бир бутагы жана андан ары өркүндөтүүчү жогорку форма [9, 639-б.; 16, 10-б.; 18, 12,17-бб.]», - деп, оймочулуктун маани-маңызы, орду жана ролуна токтолуп, андан ары: «М.С. Рындин боюнча кыргыз орнаменти негизги 173 элементтен турат. ... Кыргыз оймосунун негизги 170 элементи төрт топко бөлүнөт: 1) жаныбарлар дүйнөсү – 98 элемент, 2) өсүмдүктөр дүйнөсү – 20 элемент, 3) табияттын кубулуштары жана ландшафт – 10 элемент, 4) тиричилик буюмдар – 39 элемент, андан сырткары дин – 45 элемент, килем токуу жана чий согуу пайдаланылган табият кубулуштары жана жаныбарлар дүйнөсү – 47 элемент, өсүмдүк дүйнөсү – 5 элемент, тиричилик буюмдары – 16 элементтен турат.

Жаныбарлар дүйнөсү тематикасындагы элементтердин саны экинчи топтогу тиричилик предметтеринен эки эсе көп экендиги көзгө дароо урунат», - деп, М.С. Рындиңдин эмгегин эң жогорку деңгээлде илимий талдоого алып, анын илимдеги орду чоң экендигин баса белгилеген [9, 648-б.; 16, 18-б.; 18,20-бб.].

А.Н. Бернштам өзүнүн археологиялык изилөөлөрүнө таянып, көчмөндөрдүн оюуларынын ичинен «кыя кесик» (ромб) оюусунун көп колдонулгандыгын, анын боз үйдүн керегелеринде да жолугаарын белгилеп жатып, бул оюунун башаты коло доорунан башталгандыгын белгилейт. Ал өзүнүн теорияларын археологиялык жана этнографиялык булактарга таянып, биринчиси боюнча кыргыз искусствосунун башаты енисей кыргыздарынын көркөм чыгармачылыгынын башатына кетип, ал акырындык менен Тянь-Шанга келген мезгилдеринде андан ары өнүккөн. Экинчи теориясы кыргыз оймо-чиймелеринин аталыштарын талдоого негизделген [9, 645, 647-б.]. Себеби бардыгына белгилүү болгондой эле уздар жана усталар өздөрүнүн оюуларын тигил же бул конкреттүү үлгүлөргө, элестерге таянуу менен атап келишкен [13, 60-б.].

Биргелешип чыгарылган «Быт колхозников киргизских селений Дархан и Чичкан» [3, 305-313-бб.] китебинде кыргыз элинин зер буюмдарына, шырдак, кийиздерге, сүлгү, туш кийиздерге түшүрүлгөн оюулар, алардын түрлөрү, түшүрүү ыкмалары тууралуу кыскача маалыматтар берилген.

Белгилүү советтик окумуштуу, этнограф С.М. Абрамзон өзүнүн негизги эмгегинде: «Табигый керектөөлөрүн канааттандырууга умтулуу, турмуш-тиричилигин көркөм жасалгалоо үчүн колдогу мүмкүнчүлүктөрдү пайдаланууга күчтүн баарын жумшоо жасалга-колдонмо көркөм өнөрүнүн ар түрлөрүн пайда кылууга жол ачкан.

Ал өзүнүн формаларынын кооздугу жана байлыгы, оймо-чиймелердин дааналыгы, боектордун жогорку деңгээлде тандалышы, түстөрдүн ар түрдүүлүгү менен айырмаланган. Көчмөнчүлүк жашоо көркөм кол өнөрчүлүктүн өнүгүшүнүн мүмкүнчүлүктөрүн чектеп турганы менен үй тиричилигинде узакка колдонулуучу буюмдарда гана эмес (үйдүн тышкы жана ички жасалгалары, аялдардын асем буюмдары, ат жабдыктар) ошондой эле кийимдерине, үй тиричилик буюмдарына, эмеректерде көркөм чыгармачылыктын ажайып белгилери түшүрүлгөн. Үй өндүрүшү жана кол өнөрчүлүктүн тигил же бул көркөм жасалгалары бар буюмдардын баарысы тиричиликте түздөн-түз пайдаланылып, белгилүү бир пайдалык милдетти аткарган [1, 393-б.].

Ошол эле учурда оюу же буюм алардын практикалык жактан колдонулушуна тоскоол болбостон, тетирисинче бир бүтүндүккө айланып, байыркы көчмөндүн тиричилигиндеги көптөгөн буюмдары чыныгы искусствого айланган. Элдин эсинде сакталган колдонмо искусствону турмуш-тиричиликтен айрып алууга мүмкүн эмес. Кыргыз оюуларындагы реалдуу негизги оймо мотивтердин даана жана так чагылды-

рылышы алардын тиричилик, адамзатты курчап турган айлана-чөйрө жана кубулуштар менен түздөн түз байланышта болгондугун көрсөтүп турат. Кыргыз колдонмо искусствосунун шедеврлери (таланттуу уздар жана усталардын колунан көптөгөн буюмдар жасалган) сыймыктануунун өзөгү болуп эсептелингени менен көркөм чеберчиликтин уникалдуу үлгүлөрү катары кабыл алынбастан жөн гана үй жасалгасы, кийим-кечек, ат жабдыктардын кайсыл бир элементи катары гана мамиле жасалган. Кыргыз элинин жогорку көркөм талантуулугу, шыктуулугу өзгөчө, дал ушул жасалга-колдонмо искусстводон толук көрүнгөн.

Өлкөнүн түштүгүндө кошуна өзбек жана тажик элдери, түндүгүндө орус, украин жана казак, ошондой эле, уйгур, дунган, татар элдери менен тарыхый-маданий байланыштардын тыгыз болушу жасалга-колдонмо искусствосуна, оймо-чиймелерге өз таасирин тийгизген. Бирок ошол эле мезгилде белгилей турган нерсе оюулар кошуна элдердин оюуларынан айырмаланбастан, кыргыз маданиятынын ичинен дагы локалдык жактан өзгөчөлөнүп турган. Себеби кыргыз элинин калыптанышынын татаал этникалык тарыхы өз таасирин тийгизбей койгон эмес [1, 393-б.]. ... Кыргыздардын жасалга-колдонмо искусствосун алардын руханий жашоосу, маданияты жана искусствосу менен байланыштырбай бөлүп кароого болбойт. Колдонмо искусствонун чыгармачылыгы, оймо-чийме элдик оозеки жана музыкалык чыгармачылык сыяктуу эле бири-бири менен тыгыз байланышта жана бир бүтүндүктө өнүккөн.

Кыргыз аялдарынын оймо-чиймеленген кийиз буюмдарды даярдоонун салты өтө тереңге кетет. Айрым изилөөчүлөр алар түшүргөн оюуларды жана колдонулган ыкмаларды скифтердин мезгилиндеги эстелик искусстволоруна жакындатышат [1, 398-б.].

Жакынкы убактарга чейин булгаарыга наар түшүрүү жана булгаарыдан аппликацияларды даярдоо колдонулуп келген. Аларды негизинен эски сандыктардан, үкөктөрдөн, кымыз жана сүт куюлган түрдүү тери идиштерден, ат жабдыктардан, кийимдерден ж.б. жолуктурууга мүмкүн болгон. Тери идиши кымыз куюлган көөкөргө түшүрүлгөн оюулар бардык формасы жана оюусу боюнча алтайлыктарга өтө жакын. Тери буюмдарына түшүрүлгөн кээ бир оюулар якуттардын, тувалыктардын, казактардын, калмактардын оюуларына жакын экендигин белгилөөгө болот [1, 399-б.; 2, 541-б.].

Кыргыз оюуларынын эң эле байркы элементтери – жөнөкөй геометриялык мотивдер, булар көбүнчө жыгачтан буюмдарда, айрымдары саймаларда жана кийиз, шырдактарда кездешкен [15, 116-128-бб.].

Кыргыз оюу мотивдери Тоолуу Алтайдын байыркы айылдарынын, байыркы түктөрдүн, енисей кыргыздарынын искусствосунда табылган оюуларга жакын, кээ бир жерлерде окшош. Кыргыздардын кенен тараган жана жасалга-колдонмо искусствосунун жалпы мүнөзүн аныктаган оюулар: крест үлгүсүндөгү фигуралар, өсүмдүк, мүйүз, толкун, кочке-

рек оюулары болуп эсептелет. Бул оюулар менен кол өнөрчүлүккө таандык буюмдардын бардыгы оймонгон. Бул оюулардын комплексинин башаты эрте мезгилде башталганы менен IX-XII кылымдарда калыптанып бүтсө керек. Бул оюулар кыпчак компонентине кирген түрк тилдүү көчмөн элдердин бардыгында кездешип жаткандыктан С.В. Иванов шарттуу түрдө кыпчактардыкы деп атоону сунуштаган. Кыргыздардын оюуларына окшогон комплекстер казактардын булгаары, сөөк буюмдарында, саймаларында; жарым көчмөн өзбектерде килемдик кездемелеринде, саймаларында; каракалпактардын жыгач буюмдарында, килем, саймаларында; түркмөндөрдүн килемдеринде, кийиз буюмдарында; башкыр, якут, хакас, тува, бурят жана кара ногойтордун жасаган буюмдарында кездешет [1, 402-б.].

Кыргыздардын сүрөт, оюу искусствосу өз алдынча жана өздөрүнө гана тиешелүү турмуш-тиричиликти мүнөздөгөн оюулардан түзүлүп, табигый түрдө, реалдуу кубулуштарга негизделип өнүккөн», - деп кыргыз оймосунун келип чыгышы, таралуу өзөктөрү, маани-маңыздары жана башка искусствонун түрлөрү менен кошо өнүккөндүгүн белгилеген.

С.В. Иванов өзүнүн макаласында В.Чепелевдин, А.Н. Бернштамдын, С.М. Абрамзондун изилдөөлөрүнүн талдоосунда оймо-чиймелердин пайда болушун, өнүгүшүн, таралышын жана маанилерин карап жатып, бир эле оюунун бир нече элдерде кездешкендигине байланыштуу аны тарыхый булак катары таянууга болбостугун, бирок этнографиялык мааниси тереңдигин, оймо-чиймелердин аталыштары элдин турмуш-тиричилигин, алардын чарбасын, дүйнөтанымын жана диний түшүнүктөрүн чагылдырып тургандыгын белгилейт.

«Кыргыздардын оймо-чиймесин салыштырып талдоодо Орто Азиянын башка элдер менен окшоштуктары бар, бирок бирдей сакталбайт: казактар менен айрым бир оюунун элементтеринде жакындыктар бар. Оймо-чиймени түшүрүүдөгү техникалык ыкмаларындагы окшоштуктар жана жалпылыктары боюнча каракалпактарга; европалыктарга жакындатканда башкырларга; Сибирде хакастардын жана якуттардын оюуларына жакын. Кээ бир элементтери боюнча буряттардын, Алтай элдеринин жана тувалыктардын оюуларда окшоштуктардын бар экендигин белгилөөгө болот... Биз көрүп тургандай, кыргыздардын оймо-чиймеси кыргыздардын өздөрү сыяктуу эле тарыхтын ар бир этабында акырындык менен калыптанган. Анын курамында байыркы оюулар бар сыяктуу эле башка элдердин маданиятынын таасири менен улам жаңы оюулар кирип, толукталып турган» [13, 131-б.], - деген оюн айтат.

Жарым көчмөн жана көчмөн элдер арасында өтө кеңири белгилүү жана тараган аймагы боюнча алдыңкы орунда турган мүйүз оюусу тууралуу К.И. Антипина: «Көптөгөн изилдөөчүлөрдүн көз караштары боюнча мүйүз оюусунун келип чыгышы зооморфттуу болуп, мал чарбачылык багытты чагылдырып, байыркы мезгилдерде эле жаралып, биздин мезгилге өтө стилдештирилген түрдө жеткен. Мүйүз

оюусунун башаты кыргыздардан башталып, андан Орто Азия жана Казахстанга кочкор мүйүз аты менен тараган» [7, 28-б.], - деген акыйкат жыйынтыгы кээ бир улуттар арасында бүгүнкү мезгилге чейин токтолбой талашып келе жаткан маселеге чекит коёт алат.

Кыргыз чеберлер жасап жаткан буюмдарынын бышыктыгына гана көңүл бурбастан, алардын көркөм жасалгаларына дагы маани беришкен. Көркөм табиттери өрмөк, түймө, түрдүү оюулар түшүрүлгөн кийиз, сайма, зер, булгаары, жыгач буюмдарына түшүрүлгөн. Көптөгөн буюмдары искусствонун чыныгы үлгүлөрү болуп саналат [7, 17-б.].

Мурунку көчмөндөрдүн ойлорунун үлгүлөрү, алардын кызыкчылыктары жана дүйнө таанымдары элдик чеберлер тарабынан оюулардын мотивдери өз алдынча жыйнак катары түзүлгөн. Көчмөндөрдү курчап турган айлана-чөйрө, турмуш-тиричилик, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүнүн аттары оюуларга берилген. Бирок оюулардын мааниси боюнча аталыштары дайым эле тигил же бул оюунун мүнөзүн толук ачып бере алган эмес. Ошол эле учурда бир эле оюу бир нече ат менен дагы белгилүү болгон.

Оюулардын аттары өзгөчө килем токуучулукта башка элдерде кездешкен салттуу аталыштагы оюулардын жолугушу кызыгууларды жаратпай койбойт. Себеби оюунун аталышы менен алардын келип чыгышын аныктап коюуга болот [7, 66-68-бб.].

Элдик изилдөөчү Амантур Акматалиев дагы оймочулук өнөрү боюнча көптөгөн маалыматтарды калтырып кеткен. Көркөм оюулар тууралуу: «... көркөм оймо-чиймелер жөнөкөй да, татаал түрдө да бири-бирине кыналыша айкалышып, жаратылыш көрүнүштөрү, өсүмдүктөр жана айбанаттардын сөлөкөттөрү, диндик ишенимдер, шайма-шай ич ара жуурулушкандыгын байкайбыз. ... Оюм кыргыз кол өнөрчүлүгүнүн бүтүндөй түрлөрүндө каражат катары колдонулат. ... Адатта, журтчулук сүрөттү «тилсиз поэзия», скульптураны «үнсүз муза» десе, көркөм оюм «кызыл поэма» деп атаган. ... Оюм-чийимдердин окуусу, өзүнүн тили, түйүндүү сыры, ыры-обону бар. Арийне, аны чечүү, тилин, дилин билүү, обонун созу ар бир эле каалаган адамдын колунан келе бербейт. Аны чечүү үчүн өзгөчө шык, касиет, талант керек. ... » [5, 1988:13-16-б.], - деп, оюунун сырлары, жаралышы жана аларды чечмелөө тууралуу оюн айтуу менен оюулар чеберлердин, адамдардын атына байланышкан же жаңы оюмдун түрүн ойлоп тапкан адамдын аттары менен дагы аталгандыгын белгилеп өтөт. Алсак, түндүк өрөөндөрдөн чыккан «Садык оюм», Тилекмат акенин келини «Рапиканын оюму», «Маркатай оюму», «Салбай оюм», «Күлүшары оюму», «Садыбакас оюм», «Макен оюм», «Шакен оюм», «Жийдегүл оюм» [5, 21-б.] ж.б. оюулар оймочулардын аттары менен аталган.

Өзгөчө чебер уздар оюуларды үлгүсү же чийүүсү жок эле эске түшкөн элеси боюнча түшүрө алышат. Айрым учурларда башка бир предметтин бөлүктөрүн бириктирип, өз алдынча жаңы оюуларды түшүрүшөт [29, 79-б.].

Кыргыз саймачылары көптөгөн жүз жылдыктардын аралыгында өздөрүнүн оюу түшүрүү системасын иштеп чыгышкан. Бул жерде оюудан сырткары түстөрдүн жалганыштары дагы өтө маанилүү болуп, алар улуттук өзгөчөлүктөрдү аныктап бере алат [29, 81-б.], - бул жерден көрүнүп тургандай оймочулардын чеберчиликтерине жараша оюулар үлгүсүз, эс тутумдар аркылуу түшүрүлгөндүгү белгиленип жатат.

Кыргыз саймаларында жаныбарлардын же канаттуулардын бөлүктөрүн түшүндүргөн айрым элементтер гана салынбастан кайсыл бир жаныбардын тулку боюн – төөнүн, жылкынын, уйдун, тоо текенин, коендун, бугунун, ошондой эле, короздун же башка канаттуунун элеси толук түшүрүлгөн [29, 86-б.], - бул жерде башка оюу түшүрүлгөн буюмдарга салыштырмалуу саймаларга жаныбардын же канаттуунун тулку бою толук берилгендиги көрүнүп турат.

Зер буюмдарына түшүрүлгөн гүл жалбырак түрүндөгү оюулар жана кооздуктар өтө байыркы болуп эсептелет. Жети желекчелүү оюулар байыркы тоолуу алтайлыктардын жыгач ат жабдык кооздуктарында Пазырык курганында табылган. Алты же сегиз желекчелүү гүл жалбырак оюулар гунндардын искусствосунда кеңири жайылган. Чыгыш түрктөрүнө таандык сегиз желекчелүү гүл жалбырак оюулары Түндүк Монголияда түрк балбал таштарынан табылган [12, 102-б.].

Аялдардын металлдардан жасалган кооздуктарына түшүрүлгөн оюулардын мотивдери да өтө ар түрдүү. Ошол эле учурда алардын келип чыгыштары боюнча дагы өзгөчөлөнүп турат. Өтө жөнөкөй жана байыркы оюунун түрлөрүнө майда сызылган үч бурчтуктар, крест түрүндөгү айланалар, ийри сызыктар жана төрт желекчелүү гүл жалбырактар кирет. Алардын болжолдуу мезгили – коло доору. Ошондой эле дагы байыркы оюуларга түрдүү нур жана жылдыз сымал гүл жалбырактарды, майда тегеректерди, канат түрүндө оюуларды жана «толкун» мотивдерин дагы кошууга болот [12, 119-б.].

Кооздуктардагы дан техникасы казактарга жана өзбектерге белгилүү болуп, анын уңгусу байыркы доорлорго барып такалат. Ал б.з.ч. VII кылымда Грецияда жана Иранда белгилүү болгон. Сактар дагы бул техниканы билишкен. Кийинчерээк бул техника гунн, сармат жана усундардын колдонгон буюмдарынан табылган. Дан техникасы VI-VII кылымда Сирияда, X кылымда Византияда жана башка өлкөлөрдө да кеңири колдонулган [12, 122-б.].

Жогорудагыдан көрүнүп тургандай кыргыздар байыркы көчмөн жана отурукташкан элдерден дан техникасын мурастап калышканы менен кошуна жана башка элдерден айырмаланып турган өз алдынча жогорку деңгээлдеги техниканы иштеп чыгышкан.

Кыргыздардын булгаарыга түшүрүлгөн оюулары менен казактардын оюулары жалпылыктарга ээ. Кээ бир жерлерде окшош гана эмес, бирдей. Айрым оюулук мотивдер, мисалы, эшилме сызыктар (спираль) якуттарда, туваларда, алтайлыктарда жана кал-

мактардын оюуларында кездешип, алардын этногенетикалык жана маданий-тарыхый байланыштарынын түрдүү доорлорго карабай өтө жакын экендигин күбөлөндүрүп турат [4, 131-б.].

Кыргыздардын көркөм чыгармачылыгынын оймочулугу жана сүрөтү өзүнүн байлыгы, көп түрдүүлүгү менен эмес, уз-усталардын турак-жайларга байланыштуу бардык нерселерди колдоно билгендиги, алардан оюу чыгарганды өздөштүргөндүгү, көркөм сапатты чыгаруу чеберчилиги менен айырмаланат [30, 138-б.].

Оюулардын көпчүлүгүнүн аталышы байыркы мезгилдерге барып такалып, геометриялык мүнөздү так сактаганы менен бир караганда алардын аталышы айтып жаткан окшош жактарын жакындатуу мүмкүн эмес [23, 139-б.].

Оюулардын дагы бир баалуулугу тууралуу А.Ромм М.Ф. Гавриловдун жазган макаласынын негизине таянып килем, таар буюмдарына, саймаларга, булгаары жана зер буюмдарына түшүрүлгөн оюуларды сүрөттөп жатып: «Оюулар музыка сыяктуу элестерди калтырып коет, аны каалагандай чечмелей берсең болот», - деген [26, 22-б.].

Е.Махова жана Н.Черкасова кыргыздардын кийиз буюмдарын сыпаттап жатып: «... Жалпысынан кол өнөрчүлүк менен чыгармачылыктын органикалык түрдө айкалышкандыгын, көп кылымдык тажрыйбанын жана элдин кыялын көрүүгө болот. Чеберлер тарабынан оймолонгон ар бир буюм бир тараптан анын табитин көрсөтсө, экинчи жагынан жалпы элдик эстетикалык салттын жана табитин дагы чагылдырып турган» [21, 27-б.], - деп белгилеп өтөт.

Ал эми С. Иванов: «Кыргыз оймочулугунда азыр-көптүр туруктуу мүнөзгө ээ болгон оюу мотивдеринин бир нече топтору же комплекстери боюнча айырмалоого болот. Алардын кээ бир түрү тиричилик буюмдарына түшүрүлүп, кенен таралса, айрым оюулар сейрек кездешип, ал эми үчүнчүлөрү башка оюу мотивдери тарабынан сүрүлүп чыгарылса, төртүнчүлөрү жаңыдан пайда болуп жатат [13, 61-б.].

... Биз көрүп тургандай, кыргыздардын оюулары кыргыз улуту сыяктуу эле тарыхтын ар бир доорунда, өзүнүн курамына байыркы оюуларды сиңирип, ошол эле учурда түрдүү мезгилдердеги тарыхый байланышта болгон элдердин таасиринен улам жаңы элементтер аралашып, акырындык менен калыптанган [13, 64-б.], - деп кээ бир оюулардын пайдалануудан калып жатканын, ошол эле учурда коомдун алмашышы менен жаңы оюулардын кирип жаткандыгын көрсөткөн.

Ш.К. Моңолдоров өзүнүн эмгегинде: «Кыргыздын улуттук оюм-чийимдери турмуштун ар кыл шартында жана аймактык өзгөчөлүктөргө жараша кээде өзгөрүүгө, кээде өнүгүп-өсүү жолунда болуп келе жатат. ... кыргыздын улуттук оймосун чексиз санга жеткирген уз-чебер кыргыз аялдарынын салымы чон» [22, 3-б.], - деп оюм-чийимелердин жаралышы, өнүгүшү тууралуу айтып келе жатып, уздардын көркөм кол өнөрчүлүктөгү ордун баса белгилеп өтөт. Ошондой эле эркектерге таандык буюмдарга кара-

ганда аялдар колдонгон буюм-тайымдар өздөрүнүн өңү-түсү жана оюулардын көп колдонулушу менен айырмаланып турат. Чындыгында эле улуттук макамга ээ болгон оюу элементтери мурунку же кийинки мезгилдерде бир чебер тарабынан иштелип чыгып, ал эл арасына сиңип кеткенден кийин автору белгисиз болуп, жалпы элдик мураска айланып калган. Жазуу-сызуу өнүккөн мезгилден баштап оймочунун аты менен аталган оюулар [14, 3-10-бб.] кагаз беттерине түшө баштады.

Түрдүү мезгилдердеги жазылып алынган кыргыздардын геометриялык оюуларын жыйынтыктап, жети топко бөлүп караса болот. Биринчи топко келери тараган жаныбарлар дүйнөсү кирет. Ошол эле учурда белгилеп кете турган жагдай, айрым жаныбарлар тулку бою менен оюуга түшүрүлгөн. Алсак, жылан, жарганат, кумурска, чаян, үлүл, жөргөмүш ж.б.; жаныбарлардын кээ бир гана мүчөлөрү оймолонгон (зооморфтуу) «мүйүз», «туяк», «канат», «моюн», «тырмак», «куйрук», «жаак», «карын», «кабырга», «бөйрөк», «жүрөк» жана жаныбарлардын, канаттуулардын издери түшкөн. Экинчи топко өсүмдүктөр дүйнөсү кирет. Өтө көп кездешкен оюулар «карагайдын бутагы», «жийде гүлү», «гүл таажысы», «гүл желекчелери», «гүл чанактары», «тал жалбырагы» ж.б. Үчүнчү топко чарба, тиричилик жана маданиятка тийиштүү болгон буюмдар оймолонгон. Алар: «кереге», «така», «тырмоок», «бычак», «чайнек койгуч», «табак», «тулга», «кайык», «бычак учу», «темир ооз комуздун тили», «чөмүчтүн кармоочу», «шып» ж.б. Төртүнчүсү азыраак топту түзүп, алаксыткан же алыстаткан мүнөзгө ээ. Бул оюулар курчап турган айлана-чөйрөнүн кээ бир бөлүктөрүн дагы элестете албагандыктан жалпы бир формалардын же техниканын жыйындысы катары берилген. Мисалы: «чийеленишкен», «ийри», «беки-тилген», «туташкан», «чуркап бара жаткан», «сынык», «секирүүчү», «сүзүүчү», «туурасынан кесилген», «оор аткарылышы» же болбосо жалпы жонунан айтылып жүргөн «кыял» оюусу ж.б. Бешинчи топ айлана-чөйрө, жаратылышка байланыштуу болуп: «күн», «күндүн нуру», «ай», «жарым ай», «жылдыз», «булут», «булак», «шаркыратма», «дарыя», «суу» ж.б. оюулар кирет. Алтынчы чакан топ адамдын мүчөлөрүнүн аты менен аталат. Алсак, «каш», «баш», «ээрин», «манжа», «таман» ж.б. Жетинчи, кездемелер менен байланышкан оюулар. «Чыт оюму», «чыт», «жибек кездеме», «өзбек жибек кездемеси оюму» ж.б. Ошондой эле элдин же уруунун, оймочунун аты менен байланышкан оюулар дагы кездешет. Мисалы, «каракалпак оюусу», «орус оюусу», «кыдыршаа оюусу», «Рапика», «Макен», «Садыбакас» ж.б. [23, 140-б.].

Кортундулап айтканда, советтик белгилүү окумуштуу А.Н. Бернштам белгилеп кеткен оюуларды кайрадан калыбына келтирүү (3500 оюу), алардын аталыштары менен кошо түстүү сүрөттөрүн чыгаруу, элдин калың катмарына жеткирүү жана терең изилдөөгө алуу замандын негизги милдеттеринин бири болуп саналат.

Адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи / Авт. вступ. ст. С.Т. Табышалиев. - Фрунзе: «Кыргызстан», 1990. - 480 с.
2. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер / Түз.: Ө.Караев. Котор.: С.Мамбеталиев, Д.Сулайманкулов. С.Макенов. 2-бас. - Б.: «Турар», 2013. - 896-б.
3. Абрамзон С.М., Антипина К.И., Васильева Г.П., Махова Е.И., Сулайманов Д. Быт колхозников селений Дархан и Чичкан. - М.: «Изд-во АН СССР», 1958. - 323 с.
4. Айтбаев М.Т., Иванов С.В. Тиснение по коже / Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. Т.V. - М.: Изд-во «Наука», 1968. - С. 123-131.
5. Акматалиев А.С. Кыргыздын колдонмо-жасалга өнөрү. - Фрунзе: «Кыргызстан», 1988. - 214-б.
6. Андреев М.С. Орнамент горных таджиков и киргизов Памира. - Ташкент, 1928. - 41 с.
7. Антипина К.И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов (по материалам, собранным в южной части Ошской области Киргизской ССР). - Фрунзе: Издательство АН Кирг. ССР, 1962. - 288 с.
8. Бартольд В.В. Киргизы (Исторический очерк). - Фрунзе: Кирг. гос. изд., 1927. - 57 с.
9. Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории киргизов и Кыргызстана. Том II. Сост.: К.Ташбаева, Л. Ведутова. - Б.: «Айбек», 1998. - 704 с.
10. Гаврилов М.Ф. Орнамент киргиз Сусамыра. - Ташкент, 1929. - 18 с.
11. Дудин С. Киргизский орнамент // Восток. - 1925. - №5. - С. 10-16.
12. Иванов С.В., Махова Е.И. Художественная обработка металла / Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. Т.V. - М.: Изд-во «Наука», 1968. С. 96-122.
13. Иванов С.В. Киргизский орнамент как этногенетический источник / Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. Т.V. - М.: Изд-во «Наука», 1968. - С. 59-73.
14. Кадралиев С. Көркөм оюмдар / Баш сөзүн жазган А.Акматалиев. Сүрөтчүсү Г.Васильев. - Фрунзе: «Кыргызстан», 1989. - 72 б.
15. Капалбаев О.Э. Кыргыздардын салттык жыгаччылыгы (тарыхый-этнографиялык изилдөөлөр XIX кылымдын аягы – XX кылымдардын башы). - Б., 2014. - 208-б.
16. Киргизский национальный узор. - Ленинград-Фрунзе, 1948. - 100 с.
17. Киргизской узор / Альбом. Нар киргизском, русском, английском языках. - Фрунзе: «Кыргызстан», 1986.
18. Кыргыз улуттук оймо. - Б.: «Борбордук Азия маданият жана искусство түйүнү» Коомдук бирикмеси, 2016. - 120-б.
19. Маанаев Э.Ж. Этногенез и этническая история киргизов (новое осмысление проблемы). - Б., 2017. - 276 с.
20. Макелек Өмүрбай. Кыргыздардын мамлекеттүүлүгү жазма булактарда. - Б.: «Улуу Тоолор», 2016. - 260-б.
21. Махова Е.И., Черкасова Н.В. Орнаментированные изделия из войлока / Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. Т.V. - М.: Изд-во «Наука», 1968. - С. 13-30.
22. Моңолдоров Ш.К. Кыргыздардын улуттук оюм-чийимдери: Кесип-техн. окуу куралы. - Б.: «Кесип», 1995. - 136-б.
23. Народное декоративно-прикладное искусство киргизов / Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. Т.V. - М.: Изд-во «Наука», 1968. 150 с.

24. Ниалло А., Сатыгин Г.А., Шейх С.Я. Киргизская архитектура / Искусство Советской Киргизии. - М.-Л.: Гос. изд-во «Искусство», 1939. - С. 45-51.
25. Радлов В.В. Из Сибири: Страницы дневника. Пер. с нем. К.Д. Цивиной и Б.Е.Чистовой. Примеч. и послесл. С.И.Вайнштейна. Топономич. редакция, схемы маршрутов экспедиций и аннотир. указатель этнич. названий Е.П. Батъяновой. - М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989. - 749 с.: ил., карты. - (Этнографическая библиотека).
26. Ромм А. Очерк истории изобразительного искусства Киргизской ССР. - М.-Л., 1941. - 91 с.
27. Туркестанский край. Россия по рассказам путешественников и ученым исследованиям. Т.VI. Сост. Семенов Д.Д. - М.: Типография Э. Лиссерна и Ю. Романа, 1887. - С. 124-149.
28. Чепелев В. Киргизское народное изобразительное творчество. - М.: «Искусство», 1939. - №5. - С. 33-44.
29. Чепелевская Г.Л. Вышивка / Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. Т.V. - М.: Изд-во «Наука», 1968. - С. 78-95.
30. Черкасова Н.В. Резьба по дереву / Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. Т.V. - М.: Изд-во «Наука», 1968. - С. 132-144.
31. Almasý G. Ueber die Ornamentik der Karakirgizen / «Anzeiger der Ethnographischen Abteilung des Ungarischen Nationalmuseums», Budapest. - 1907.

Рецензент: к.и.н., профессор Омүрбеков Ч.К.
